

Kitap jiltleme

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Kitap jiltleme KITAP JILTLEME

Kitap jiltleme ýa-da gapaklama türkmen sungatynyň örän irki döwürlerden gözbaş alyp gaýdýan özboluşly nepis bir şahasydyr we ol amaly-haşam sungatynyň özboluşly pudagydyr. Ony türkmenistanly we daşary ýurtly ildeşlerimiz bütin gündogarda bolşy ýaly, «jiltleme sungaty» görnüşinde hem atlandyrýarlar. Aslynda, kitap daşlyklarynyň ýa-da kitap gapaklarynyň ady bolan «jild» deri ýa-da gap manysyny berýän arapça bir söz bolup, ýazylan bir eseriň ýa-da bir kitabyň sahypa ýapraklarynyň dagap, pytrap gitmeginden gorap saklamak hem-de kitabyň şol sahypalaryny toplanan şeklinde jemläp saklamak üçin, inçe tagtadan, gönden ýa-da ýüzüne deri, kagyz, biz mata ýaly enjamlar tutulyp gaplanan beýleki zatlardan edilen gapaklara berilen atdyr. Gönden edilen kitap daşlyklary geometrik we ösümlük görnüşli oýma nagyşlardan başga-da miniatýuralar, kinniwanja suratlar bilen bezelipdir. Bu suratlar kitabyň çeper bezeginiň aýrylmaz bölegi bolup duranam bolsa, olar özbaşyna bir sungat eseri hökmünde kabul edilipdir. Türkmenleriň derini işläp bejerijilik senediniň we ony ulanmagynyň taryhy has gadymy döwürlere uzalyp gidýär. Musulmançylykdan öňki döwürlerde göçüp-gonup ýaşap, çarwaçylyk işlerini alyp baran ildeşlerimiz torba, tulum, meşik, atdyr beýleki ulaglaryň esbaplaryny, ok-peýkam gaplary bolan kişlerdir tirkeşleri, ýaý gaplary bolan sadaklary, gylyçdyr beýleki ýaraglaryň gynlaryny, käsedir pyýala gaplaryny, çadyry, perdeleri, supra asty düşekleri, ädigidir aýakgaplary we beýlekiler ýaly gündelik ulanýan zatlaryny, enjamlaryny uzak zaman ulanmaklyga amatly berk mal derilerinden, gönden edipdirler. Deriden edilen zatlaryň ýyrtylmazak berk bolmagynyň netijesinde sungat özboluşlugyny özünde götermegi, deriniň gowy taýýarlanmagyndan we oňat işlenen bolmagyndan gözbaş alypdyr. Munuň netijesinde-de, deriçilik, gönçülik ýa-

da debbaglyk türkmenleriň ýaşaýan ýerlerinde has giňişleýin ýaýran kär bolupdyrlar. Deriden jilt ýasamaklyk hem bu meslegiň şahalaryndan biri bolupdyr. Ilkinji döwür jiltleri. Ilkinji döwür jiltleriniň gapaklary agaçdandyr gönden edilipdir. Aurel Stein we Paul Pelliot ýaly alymlaryň Bin Buda gowagyndan tapan jilt bölekleri ildeşlerimiziň ir döwürlerde kitap gapaklaryny ýasanlarynda deri ulanandyklaryny, metal galyplar bilen basmak usulynda bezeg işlerini edendiklerini görkezýär. Has soňraky döwürlerde beýleki maddalardyr kagyzdan edilen oňaly jiltler edilip başlanypdyr. Kagyz ýasamaklygyň ilkinji gezek häzirki Çyn (Hytaý) ülkesiniň çäklerinde (demirgazygynda) oýlanyp tapylandygyny edebiýatlarda ýazylýar. Elbetde bu hadysanyň bolup geçmeginde çynlylar bilen bir hatarda, şol ýerlerde asyrlar boýy ýaşap gelýän uýgurlaryň, salyrlaryň we beýleki türkileriň möhüm orny bardyr. Beýleki ülkelerdäki türkmenler şol ýerlerde ýaşaýan ildeşlerinden kagyz ýasamagyň syryny öwrenip, özlerinde 400 sene gowrak pynhanlykda saklapdyrlar,

haryt şekilinde öndüripdirler, olaryň söwdasyny alyp barypdyrlar. Süri-süri mallary bolup, olaryň hamyndan alnan derini işläp bejermeklige ussat bolan ildeşlerimiz kagyzlaryň daşyny gapaklap, kitap edilende ulanylan jilt gapaklaryny ýasamaklygy oýlap tapypdyrlar. Şeýlelikde, türkmenler jilt ýasamaklygy çynlylardan öň başarypdyrlar. Çyn (Hytaý) ülkesiniň jiltçiliginiň kämilleşmegi-de oguzlardyr uýgurlardan bolan senetkärleriň bu ölkä göçüp baryp ýerleşmeklerinden soňra başlanypdyr.

Şu günki tanaýan şekilimizdäki deri bilen gaplanan bir kitap jildini ilkinji gezek uýgurlaryň ýasandygy edebiýatlarda ýazylýar. «Oguznamalarda» nygtalyşyna görä, uýgurlaryň hem Oguz hanyň il-ulusyndandygyny, ýagny oguzlardandygyny göz önünde tutmak bilen oguz türkmenleriniň jiltçilik sungatynyň başyny başlandyklaryny nygtap bileris. Daşary ýurtlarda neşir edilen köpsanly edebiýatlaryň ählisinde diýen ýaly, deriden edilen ilkinji jiltleriň Müsürde ýaşan kiptileriň VIII-IX asyrlarda ýasandygy ýazylýanda bolsa, ildeşlerimiziň köne şäherleriniň biri bolan uýgurlaryň ýaşan Karahoço şäherinden

iki sany golýazmanyň tapylmagy kiptiler barada aýdylýanlaryň nädogrudygyny görkezýär. Gazyp agtaryşlaryň netijesinde A. Von le Coq tarapyndan orta çykarylan we VII-VIII hem-de IX asyrlarda ýasalandygy subut edilen bu iki kitap jiltlenip, ýazgylaryň arasy «minýatür» suratlary hem-de tezhipler bilen bezelipdir. Ildeşlerimiziň bu gadymy kitaplarynyň bezeg-haşamlary geometrik şekildedir. Jiltler gönden edilip galyp usulynda taýýarlanylýdyr. Käbir ýeri pyçak bilen oýulýdyr we aşagyna sudurlanan deri ýelmenipdir. Ildeşlerimiziň ýasan jildiniň ýene-de bir köne nusgasy hem Karahoçoda P.K.Kozlow tarapyndan tapylypdyr. Alym S.F.Oldenburg bu kitap gapagynyň XIII asyra degişlidigini çaklapdyr.⁶¹ Bu nusga Seljuk türkmenleriniň döwründe ýasalan jiltlere örän meňzemekdedir we XIII asyrdan biraz irräkki döwürlerde ýasalan bolmagy-da mümkin.

Yslam dininiň Gündogar ülkelerine ýaýylymagynyň hem-de keramatly Gurhan kitabyň nusgalarynyň gereklenip köpeldilmeginiň jiltçiligiň ösüp kämilleşmeginde uly paýy bar. Ähli mömünmusulmanlara halypalyk eden Yslam halypalyk döwletlerinde (Emewilerde-de, Apbasylarda-da, Fatymylarda-da) hem-de beýleki dürli musulman ülkelerinde kitap jilterini ýasamaklyk ýaýbaňlanypdyr.

Bu agzalan halypalyklaryň, esasan hem, IX asyrdan Apbasy halypasy Mugtasim Billanyň (halypalygy 833-842 ýý.) harby güýçlerinde gulluk eden we bu halypanyň hemaýasynda bolup, Samarra şäherinde ýerleşen türkmenler bu ýerde hem özüleriniň ökdelikde ýasan jiltlerini döretmek bilen jilt ýasama sungatyny has kämilleşdiripdirler. Bu Köneürgenç (Horezm), Horasan we Yrak sebitleri bu sungatyň ilkinji ösüş merkezleri bolupdyrlar. Yslamy döwrüň jiltleriniň biliniň ilkinji nusgalary hem oguz türkmenlerinden bolan Tolunogullarynyň Müsürde guran döwletiniň (868-905 ýý.) zamanyna degişlidir. Musulmançylyk döwrüniň kitaplaryndaky bu ösüşi, XII asyra çenli halypalyk döwletler, Gaznaly türkmenleri, Garahany türkmenleri, Beýik Seljuk türkmenleri, Köneürgenç türkmenleri dowam etdiripdirler. Seljuk türkmenleridir beýleki ildeşlerimiz binagärçilikde, heýkeltaraşlykda,

gabartmaçylykda, amaly-haşam sungatynyň görnüşlerinde we beýleki sungat şahalarynda dünýäniň medeniýet hazynasyna hiç gaýtalanmajak goşandy goşup gidipdirler. Olar dünýäniň dürli ýerlerinde häkimlik etmek bilen, bu ugurlarda örän ajaýyp eserleri döredip, bize şol ýerlerde gymmatly miraslary galdyryp gidipdirler. Bu aýdylanlar jiltçilik sungatyna-da degişlidir. Derini eýläp, ýokary derejede işlenmegini başaran Seljuk türkmenleriniň döwründe bu senet ösen sungat şahasyna öwrülipdir. Merw, Saragt, Köneürgenç, Hyrat, Reý, Nyşapur we beýleki merkezlerde edilen deriçilik önümleriniň işleniş-de, bezeliş-de örän ýokary hilli bolupdyr.

Bu döwürlerde ýasalyp azda-kände biziň döwrümize gelip ýeten bezegli jilt nusgalaryndan hem munuň şeýledigini görmek mümkin.

Dünýäniň dürli ýurtlarynda neşir edilen edebiýatlarda «seljuk jiltleri» diýlen adalga agzalman ýa-da şol döwürde döredilen kitaplar hakynda söz açylanda bu kitaplary bu hanedan nesline degişli edilmek meselesi goýulman, olara Eýran, Müsür, Yrak ýa-da arap jiltleri diýlip belli bir geografik ýerlere ýa-da milletlere degişli edilip gelindi. Hormatly Prezidentimiziň çykyşlarynda adalatly nygtaýşy ýaly, Türkmenistan beýik medeniýetleriň, ajaýyp sungat eserleriniň döredilen ýeridir, biziň milletimiz ony döredijidir. Seljuk türkmenleriniň döwri babatda hem bu şeýledir.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty